

مکالمات خیالی: وجه انتقادی نو در گفتمان مطبوعاتی دوره مشروطه

نقی لطفی

عضو هیئت علمی بازنشسته گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد

علی باغدار دلگشا*

دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد

(از ص ۸۵ تا ۱۰۴)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۰۹/۲۲؛ تاریخ پذیرش قطعی: ۹۴/۱۲/۲۲

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی مکالمات خیالی مندرج در مطبوعات دوره مشروطه است. توجه ویژه به گفتمان مطبوعاتی این دوره به دلیل اوج کاربرد این وجه انتقادی نو می‌باشد. تأکید بر مطبوعات نیز به دلیل نقش آنها به عنوان مهم‌ترین منبع اطلاع‌رسانی در زمانه مدنظر است. در این میان پرسش اصلی این است که آیا می‌توان این مکالمات خیالی را از نظر موضوعی دارای رویکردی مشابه دانست؟ این مقاله که به روش توصیفی - تبیینی و با برشماری کامل شمارگان باقی مانده از ۸۲ روزنامه گردآوری شده به این نتیجه رسیده است که استفاده از ساختار مکالمات خیالی در پی آشنایی با متون غربی انجام پذیرفته و پس از ظهور در آثار روشنفکران دوره ناصری، به ترتیب در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی و داخلی انعکاس یافته‌است. در این مکالمات، اوضاع ایران با فرانسه و ژاپن مقایسه شده است. این مکالمه‌ها از نظر موضوعی دارای نگرش انتقادی نسبت به دولت قاجار و مخالفان نظام مشروطه است.

واژه‌های کلیدی: مکالمات خیالی، رویکرد انتقادی، مطبوعات مشروطه، قاجار

* رایانامه نویسنده مسئول : ali.b.delgosha@gmail.com

۱. مقدمه

در دوره قاجار، آشنایی با نگرش‌های سیاسی فرنگ، آغاز نهضت ترجمه و آگاهی از مبانی سیاسی انقلاب کبیر فرانسه به خصوص مفاهیمی چون پارلمان، حقوق شهروندی و قانون، مقایسه وضعیت موجود در ایران با برخی از کشورهای دیگر و آگاهی از عقد قراردادهای متفاوت رجال دولتی که استقلال سیاسی - اقتصادی ایران را دچار ویرانی کرده بود، سبب شد تا دگراندیشان به انتقاد از وضعیت سیاسی - اجتماعی موجود بپردازند. امری که نمونه‌های آن، رساله دستورالاعقاب از طهرانی در نکوهش میرزا آقاسی، رساله مجدیه از مجدالملک سینیکی در نکوهش دستگاه اداری دوره ناصری و رسائل میرزا ملکم‌خان می‌باشند.

آشنایی با روش‌ها و سبک‌های نگارشی غرب باعث شد علاوه بر اقتباس مفاهیم سیاسی، گونه‌های انتقادی و ادبی آنان نیز توسط دگراندیشان ایرانی مورد تقلید قرار گیرد؛ نمونه‌های این تقلید را در مقایسه خواب‌نامه‌های دوره قاجار با کمدی الهی دانته، کتاب امیل از روسو با کتاب احمد از طالبوف، ترجمه آثار الکساندر دوما در مطبوعات دوره مشروطه و اقتباس از نامه‌های ایرانی اثر منتسکیو، می‌توان یافت. در این بین نامه‌های ایرانی که شامل ۱۶۱ نامه از ریکا و ازبک در قالب گفتارهایی که منتسکیو از فکر خود بر زبان این دو شخص خیالی در خصوص انتقاد از اوضاع سیاسی - اجتماعی فرانسه، لویی چهاردهم و دستگاه حکومتی او بیان می‌کند، نمونه‌ای شاخص در تقلید سبک نوین انتقادی می‌باشد.

استفاده از ساختار مکالمات خیالی در رسائل روشنفکران و مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی و برون‌مرزی نیز نمونه دیگری از این نوع تقلیدهاست که به نظر می‌رسد نقطه‌گاه اصلی آن را باید در رمان‌ها و نمایش‌نامه‌های دوره قاجار ردیابی نمود. بر این اساس، روشنفکرانی چون ملکم در رسائل «شیخ و وزیر» و «رفیق و وزیر» برای نخستین بار از این روش برای بیان انتقادهای سیاسی - اجتماعی استفاده کردند. پس از آن مطبوعات برون‌مرزی به انعکاس انتقادهای خود در قالب ساختار مذکور پرداختند و در دوره مشروطه نیز به دلیل باز شدن فضای سیاسی کشور و ناتوانایی در نظارت کامل دستگاه‌های دولتی بر مطبوعات، جراید فارسی‌زبان درون‌مرزی نیز به استفاده از روش مذکور برای بیان انتقادهای خود روی آوردند.

پژوهش حاضر با استفاده از رویکرد برشماری کامل مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی و برون‌مرزی در دوره مشروطه، به دسته‌بندی موضوعی این مکالمات پرداخته و در تلاش برای تعیین موضوعی محوری به عنوان رویکرد غالب در این مکالمات است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

پیشینه پژوهش حاضر شامل برخی کتب و مقالات می‌شود که عبارت‌اند از: «مشروطه خواهان بدون مرز» از تورج اتابکی (۱۳۸۷)، که در این مقاله به دو مکالمه «مصاحبه ملا و تاجر» و «مصاحبه علمیه» پرداخته شده است (صص ۳۹-۴۰)؛ «حمام جنیان: بهره‌گیری روشنفکر دوره مشروطه از فرهنگ مردم برای چالش با فرهنگ مردم» از حمیدرضا دالوند (۱۳۸۵) که در خصوص مکالمه حمام جنیان است که به صورت نسخه‌ای خطی مورد استفاده پژوهشگر مذکور قرار گرفته و مواردی در این خصوص را به بحث گذاشته است؛ قیصری در مقاله‌ای با عنوان «Despots of the World Unite!: Satire in the Persian Constitutional Press (Introducing Majallah-ye Estebdad, 1907-1908)» که در سال ۲۰۰۵ میلادی منتشر کرده و همچنین در مقاله دیگری با نام «طنز در مطبوعات دوره مشروطیت: معرفی مجله استبداد» (۱۳۸۱) به بررسی مطالب مندرج در روزنامه فکاهی استبداد پرداخته است؛ در مقاله «Print Culture in Late Qajar Iran: The Cartoons of Kashkūl» از شوا بلاغی (۲۰۰۱) نیز به توضیحانی در خصوص کاریکاتورهای روزنامه کشکول و ذکر برخی از اهداف و موضوعات محوری مندرج در آن روزنامه اشاره شده است (صص ۱۶۸-۱۷۵).

پروین در جلد دوم تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان (۱۳۷۹) به صورتی گزینشی تعدادی از مکالمات خیالی مندرج در روزنامه‌های اقیانوس، گنجینه انصار و خورشید را در فصل پانزدهم اثرش که اختصاص به طنز و کاریکاتور دارد آورده (صص ۵-۶۶۱) و اتابکی نیز در «وجه ادبی نو در گفتار سیاسی عصر مشروطه» (۱۳۷۸) که خلاصه‌ای از تحقیقات او در خصوص برخی مطبوعات دوره مشروطه می‌باشد، اشاره‌ای کوتاه به سبک مکالمات خیالی داشته است.

در پژوهش‌های دیگری چون حکایت دختران قوچان از افسانه نجم‌آبادی (۱۳۷۴) نیز به چند گفتگوی خیالی با محوریت موضوع فروش رعایا زادگان قوچانی اشاره شده است؛ در «مصاحبه ایرانیه» از اتابکی (۱۳۷۱) به موضوع بررسی مکالمات خیالی میان میرزا صادق و میرزا عبدالله پرداخته شده است؛ در تاریخ سانسور در مطبوعات ایران (۱۳۶۰) به

توضیح برخی شب‌نامه‌ها در دوره مشروطه (کهن، ۲۳۷) اشاره شده و آدمیت و ناطق نیز در کتاب *افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار* (۱۳۵۶) به برخی رسائل مانند رساله «گفتگوی یک میرزای با علم با یک عوام مستحضر» که مبانی ساختاری آن بر اساس ساختار مکالمات خیالی می‌باشد، اشاره نموده‌اند. همچنین رجائی زفره‌ای نیز در مقاله‌ای با نام «نامه ناخور» (۱۳۴۹) به تعداد اندکی از مکالمات مندرج در روزنامه ناخور اشاره کرده است.

تفاوتی که این پژوهش با تحقیقات و مطالعات قبل از خود دارد در این امر است که این نگارش، مسئله بررسی مکالمات خیالی در گفتمان مطبوعاتی دوره مشروطه را موضوع اصلی خود قرار داده و مطبوعات مورد نظر را تا جایی که توانسته مورد برشماری کامل قرار داده است. در این مقاله برای رسیدن به نتیجه‌ای مناسب‌تر در خصوص دستیابی به موضوع محوری این مکالمات خیالی، خواب‌نامه‌های مطبوعاتی و مکالمه‌هایی که ترکیبی از طرح و کلمه نیز بوده‌اند به دلیل داشتن ساختار مکالمه‌ای مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۲. گفتگوهای خیالی در دوره قاجار

اصطلاح مکالمات خیالی به نوشته‌هایی اطلاق می‌شود که به صورت گفتگویی غیرواقعی میان اشخاص، اشیاء و حیوانات تدوین شده‌اند. نام دیگر این شیوه نگارشی مناظره‌نویسی است که پیشینه آن در ادبیات فارسی به صورت متون منثور و مسجع به نیمه دوم قرن هشتم هجری قمری می‌رسد (پورجوادی، ص ۳۳). مناظره‌های موجود در بحرالفوائد، مقامات حمیدی، مناظره گل و مل از ابوسعید ترمذی در میان متون پارسی (همان)؛ پیکار شبان و کشاورز در قالب گفتگوی خدای شبانی با خدای کشاورزی در متون سومری و اکدی، پیکارهای میش و گندم و تابستان و زمستان در متون بین‌النهرینی (همان، ۲۷۰) و نمونه‌های ایران باستانی آن مانند درخت آسوریک از مواردی است که در قالب مکالمات خیالی به نگارش درآمده‌اند.

در دوره قاجار نیز در پی آشنایی با برخی متون کهن، آغاز نهضت ترجمه و آشنایی با برخی شیوه‌های نگارشی مورد استفاده در غرب به خصوص آثار تأثیرپذیر از انقلاب کبیر فرانسه، این شیوه بدل به پرکاربردترین روش استفاده برای بیان انتقادهای سیاسی - اجتماعی گردید. در خصوص کاربرد مکالمات در این دوره به دو پرسش باید پاسخ داد: نخست، تفاوت میان مکالمه و مناظره در چیست؟ و دوم، آیا تمامی مکالمات خیالی این

دوره از نظر ساختار و موضوع در یک دسته‌بندی قرار دارند؟ در پاسخ سؤال اول باید اشاره کرد تفاوت مناظره و مکالمه در این امر است که در مناظره هر دو طرف دارای زمان مساوی و تا حدودی اطلاعات برابر هستند در حالی که در مکالمه این امر صادق نیست. در مکالمات خیالی این دوره پاسخ‌دهنده، دانای کل است که بیشتر سخن‌ها از زبان اوست و تلاشش آگاه کردن پرسش‌گر است. در خصوص پرسش دوم نیز باید اشاره کرد، مکالمات در دوره قاجار به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱- مکالمات میان افراد، اشیاء و حیوانات در عالم واقع ۲- مکالمات خواب‌نامه‌ای و ۳- مکالماتی که ترکیبی از طرح و کلمه یا تصویر و گفتار هستند.

۲-۱. گفتگو در عالم واقع

دسته نخست، مکالمات خیالی است که در عالم واقع اتفاق افتاده‌اند؛ برای نمونه میرزا ملکم‌خان در رسائل «رفیق و وزیر» و «شیخ و وزیر» به انتقاد جدی از دولت ناصری پرداخت؛ شیوه‌ای که مورد تقلید روزنامه‌آختر در قالب «مذاکره وزیر و سفیر» (۲۴ دیقعه ۱۲۹۵هـ.ق، ص ۱۱۷۵) نیز قرار گرفت. ملکم جدای از نیت باطنی در پردازش این انتقادات، در تلاش بود تا با رویکردی انتقادی، اوضاع سیاسی - اجتماعی زمانه خود را نقد کند. همچنین در روزنامه قانون از این شیوه برای انتقاد از رجال دولتی نیز استفاده کرد. تفاوت مکالمه مندرج در روزنامه قانون با دیگر مکالمات خیالی در دوره مشروطه در این است که نام آن اشخاص، حقیقی بوده و ملکم سخن‌های مدنظر خود را از زبان آنها بیان کرده است (ملکم، روزنامه قانون، ص ۱-۴).

نمونه دیگر، میرزا فتحعلی آخوندزاده است؛ او مکتوبات خود را در قالب گفتگوهای سیاسی میان دو شخص خیالی با نام‌های کمال‌الدوله به عنوان شاهزاده‌ای هندی و جلال‌الدوله به عنوان شاهزاده‌ای ایرانی تنظیم کرده است (آخوندزاده، ص ۲-۳). میرزا آقاخان کرمانی نیز در سه مکتوب، انتقادهای سیاسی - اجتماعی خود را از زبان کمال‌الدوله و جلال‌الدوله مطرح ساخته است (کرمانی، سه مکتوب، ص ۳). استفاده از این شیوه در دو اثر دیگر از کرمانی با نام‌های سوسمارالدوله و صد خطابه نیز قابل مشاهده است. صد خطابه، شامل ۴۲ پرسش و پاسخ میان اول شخص در قالب دانای کل و جلال‌الدوله (کرمانی، صد خطابه، ص ۱) و سوسمارالدوله نیز نقد اوضاع اجتماعی، فساد دستگاه اداری و ریاکاری عالمان است که در قالب گفتاری میان سوسمارالدوله و کلانتر می‌باشد (کرمانی، سوسمارالدوله، ص ۱۳۳). «گفتگوی یک میرزای با علم با یک عوام

مستحضر» از نویسنده‌ای ناشناس که به احتمال بسیار در ۱۲۹۸ ق. در تبریز به نگارش درآمده (آدمیت و دیگران، ص ۱۳۶)؛ گفتگوی «حاجی» و «رمضان» شامل مکالمات خیالی شخصی روزه‌دار با ماه رمضان، (صابر، صص ۱۰-۴۵)؛ «سؤال و جواب میرزا حسین خان با میرزا احمدخان» در قالب شب‌نامه که به معرفی محمدعلی‌شاه و عین‌الدوله به‌عنوان عوامل ویرانی وطن پرداخته (کرمانی، تاریخ بیداری ایرانیان، ص ۴۴۹) به همراه برخی آثار طالبوف، زین‌العابدین مراغه‌ای و شیخ ابراهیم زنجانی از دیگر مواردی هستند که ساختار مکالمات خیالی با رویکرد انتقادی در آنها استفاده شده است.

در خصوص دوره مشروطه نیز باید عنوان داشت بیشترین مقدار استفاده از این روش، در مطبوعات فارسی‌زبان داخلی در دوره مشروطه می‌باشد. از روش مذکور، پیش از مشروطه، تنها نمونه‌هایی در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی مانند قانون در لندن، ثریا، پرورش و چهره‌نما در مصر، جبل‌المتین در هند و اختر در عثمانی وجود دارد که دلیل این امر را در وجود استبداد داخلی، جلوگیری از نقد دستگاه دولتی و نظارت کامل دولت بر مطبوعات تا پیش از مشروطه باید دانست.

۲-۲. مکالمات خواب‌نامه‌ای

یکی از انواع مکالمات خیالی در دوره قاجار، گفتگوهایی است که برای نگارنده در عالم خواب و خلسه اتفاق افتاده است. سبکی ادبی که نمونه‌های متعددی از آن حاوی نقدهای اجتماعی و سیاسی در نگارش‌های دوره قاجار و به‌خصوص دوره مشروطه قابل مشاهده است.

یکی از نخستین خواب‌نامه‌های مطرح در دوره قاجار، کتاب *خلسه* است؛ اعتمادالسلطنه در این کتاب مکنونات قلبی خود را درباره سیاستمداران وقت مستقیم و آشکارا بیان کرده است. *رؤیای صادق* از سید جمال واعظ اصفهانی از دیگر خواب‌نامه‌های عصر مشروطه است که در آن محاکمه عالمان دینی و ظل‌السلطان در صحرای محشر صورت پذیرفته است.

رؤیای عجیب و *مشاهد غریبه* از دیگر خواب‌نامه‌های دوره مشروطه می‌باشد که در قالب رساله‌ای در دفاع از مشروطه به نگارش درآمده است. این اثر، داستان ملاقات شخصی مجهول‌النام با «آدم ابوالبشر» در عالم رؤیا است. در این خواب‌نامه، آدم از اهمیت مشروطه و برقراری مجلس شورای ملی سخن گفته است (کاشانی، ص ۳). رساله *مجلس شورای آسمانی* از عبدالرحیم الهی که حاوی مباحثه نویسنده با «فرشتگان

آسمان» در عالم رؤیا است از دیگر خواب‌نامه‌هایی می‌باشد که در دفاع از مشروطه و انطباق آن با مبانی اسلامی به نگارش درآمده است (الهی، ص ۲). همچنین دو رساله با عناوین *نقل از روزنامه غیبی رؤیای صادق* در حقانیت مشروطه (صص ۴-۲) و *خواب شگفت* از آخوند ملافتحعلی اصفهانی در خصوص ریاکاری، وجود نفاق میان مسلمان‌ها و نارضایتی پیامبر اسلام از رفتار امت اسلام (اصفهانی، صص ۱۴-۳) از دیگر خواب‌نامه‌های به نگارش درآمده در دوره قاجار است.

۲-۳. گفتگوهای ترکیبی

دسته سوم از این نوع مکالمات، گفتارهایی هستند که در قالب نمایش‌نامه‌ای یا ترکیب طرح و کلمه مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این نوع خاص و البته کمیاب تنها در روزنامه‌های کشکول اصفهان، کشکول طهران و آیین غیب‌نما وجود دارد. در این گونه انتقادی، در صفحات متعدد روزنامه تصاویری از رجال و نمایندگان طبقات اجتماعی ترسیم شده و از زبان آنها گفتارهایی در خصوص مشروطه، مبانی سیاسی، اهمیت مجلس شورای ملی، طرفداری علمای نجف از مشروطه، اهمیت حفظ استقلال ملی و نقش شیوه‌های نوینی چون آموزش جدید در ترقی کشور مطرح شده است. در این روزنامه‌ها نزاع میان استبداد و دولت (آیین غیب‌نما، ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۷ هـ.ق، ص ۴)؛ اهمیت «قشون ظفر نمون ملی» (همان، ۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ هـ.ق، ص ۴) و مسئله حفظ استقلال ملی ایرانی در قبال تجاوزات روس، انگلیس و عثمانی (همان، ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ هـ.ق، ص ۴) مورد بحث قرار گرفته است. اهمیت استفاده از شیوه مذکور در بیان انتقادهای سیاسی - اجتماعی را در همه‌فهم بودن آن باید دانست. با توجه به میزان افراد باسواد در زمانه مشروطه، استفاده از روش مذکور باعث می‌شد اشخاصی که از سواد کمی برخوردار بودند، موضوع روزنامه را متوجه شوند.

۳. منبع‌شناسی مکالمات خیالی در مطبوعات

در این پژوهش، ۷۲۶۲ شماره روزنامه مورد بررسی قرار گرفته که در ۳۴ عنوان روزنامه با ۴۶۳۰ شماره، از مکالمات خیالی استفاده شده و در ۴۸ عنوان روزنامه با ۲۶۳۲ شماره، هیچ مکالمه خیالی وجود ندارد. بیشترین مطالب مندرج در مطبوعات این دوره که در قالب مکالمات خیالی به نگارش درآمده‌اند مربوط به سال‌های ۱۳۲۴ هـ.ق / ۱۲۸۵ هـ.ش تا ۱۳۲۷ هـ.ق / ۱۲۸۸ هـ.ش می‌باشد.

از حیث درج مکالمات خیالی در مطبوعات دوره قاجار، این مطبوعات را به دو دسته می‌توان تقسیم نمود: نخست، مطبوعاتی که هیچ طرحی از مکالمات خیالی در شمارگان آنها وجود ندارد و دسته دیگر مطبوعاتی که مکالمات خیالی را درج کرده‌اند.

در رابطه با مطبوعات دسته اول عدم استفاده از ساختار مکالمه خیالی می‌توان به روزنامه‌های وقایع اتفاقیه، دولت علیه ایران، آذربایجان، ملت سنیه ایران، ایران، وقایع عدلیه، روزنامه نظامی، مریخ، مرآت‌السفر، دانش، شرف، اردوی همایون، ناصری، احتیاج، خلاصه الحوادث، معارف، آزاد، ادب، الکمال، تربیت، گنجینه فنون، ناله ملت، انجمن، ایران سلطانی، نوروز، اخلاق، حفظ الصحه، الجناب، اخوت، روزنامه ملی، بشارت، جریده ملی، مجاهد، عدالت، جهاد اکبر، حرف حق، اصفهان، ناله ملت، زاینده‌رود، نجات، بی‌طرف، تنبیه درخشان، برید شمال، طریقه‌الفلاح و شکر اشاره داشت که هیچ نوع مکالمه خیالی در آنها وجود ندارد. ذیل مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی فاقد مکالمات خیالی نیز باید به روزنامه‌های خلافت، حکمت و عروة‌الوثقی اشاره نمود.

نوع دیگر مطبوعات، آنهایی هستند که انواع مناظره را در خود جای داده‌اند. این روزنامه‌ها شامل مطبوعات درون‌مرزی ذیل می‌باشند: ادب، با «مقاله در اثبات ذات واجب الوجود عز شأنه» و «آغاز مقاله سقراط با آریستودم»؛ خورشید، با «مناقشه قلمی ملا بی‌پروای خراسانی و میرزا ترسوی کاشانی»؛ مجلس، با «فوائد بانک ملی» به قلم ادیب الممالک؛ اتحاد اسلام، با «صحبت گرگ و گوسفند»؛ وطن، با «مکالمه سیاح ایرانی با شخص هندی»؛ ندای وطن، با مکالمه‌های «گفتگوی میرزا عبدالله و میرزا صادق»، «مذاکرات ملانصرالدین با شیخ بهلول» و «گفتگوی منوچهر با فریدون در یکی از قهوه‌خانه‌های پاریس»؛ کوكب دری، با «صحبت داش حسن با داش اسدالله در قهوه‌خانه عرش»؛ تمدن، با خواب‌نامه «رؤیای صادق صادق یا خیالات واهبه»؛ انجمن ولایتی گیلان، با «صحبت بقال و زنبور»؛ گنجینه انصار، با «شیخ و شاب» و «گفتگوی ملا فصیح هراتی و آقا وجیه گجراتی»؛ تجدد، با «مناظره ملا باقر و یک نفر دموکرات» به قلم نسیم شمال؛ گلستان، با گفتارهای «طفل هشت‌ساله»؛ اقیانوس، با گفتگوهای «انجمن ماکیان»، «تحصن شکسته‌بندان طهران»، «لطائف» و «بلوای مورچگان»؛ شرافت، با «مکتوب از یزید بن معاویه بن ابی‌سفیان علیه اللعنه و العذاب»، «مکتوب از حسین کرد شبستری»، «زبان حال شرافت»، «سؤال و جواب» و «سؤال و جواب داش مشتکی کلاه نمدی با یک نفر از ارباب ذوق»؛ حبل‌المتین رشت، با مکالمه «سؤال و جواب»؛ خراسان،

با «مگو هرگز همیشه - سیاه قرمز همیشه»؛ آیینۀ غیب‌نما، کشکول طهران و کشکول اصفهان، با مکالمه‌های متعدد در قالب ترکیب طرح و کلمه؛ طوس، با گفتگوهای «کتره پتره» و خواب‌نامه «خواب پریشان»؛ پروانه، با «شمع و پروانه»، «خزان و بهار» و گفتارهایی متعدد از دیگر حیوانات؛ جنوب، با خواب‌نامه «روایای دلخراش»؛ وقت، با «افسانۀ ادبی» و «گفتگوی غلام و آزاد»؛ گیلان، با «جا تر است و بچه نیست»؛ عصرجدید، با «ترانه یک مرغ»؛ ناقور، با «زشت و زیبا: صحبت‌های ناقور»؛ رهنما، با «سؤال و جواب مشهدی محمدنقی با کربلایی تقی یا مکالمۀ مستبد و مشروطه‌طلب»؛ مساوات، با خواب‌نامه «حکایت یا افسانه» و برجیس، با «پیش‌بینی ما صحیح است» و خواب‌نامه «روابط برجیس با عالم ارواح».

در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی نیز اختر، چاپ مصر با «مذاکرۀ وزیر و سفیر»؛ قانون، چاپ لندن با «صحبت‌های ۱۹ تن از رجال درباری»، پرورش، چاپ مصر با «رؤیای غریب و مکاشفه عجیب»؛ ثریا، چاپ مصر با دو مکالمۀ «مقالۀ تاریخی» و «مقالۀ مخصوصۀ مصاحبه»؛ حبل‌المتین، چاپ هند با دو مکالمۀ «سؤال و جواب» و «مکاشفۀ صادق» و چهره‌نما، چاپ مصر با «مکالمه میرزا سعید سمنانی با ابومفید کرمانی» از جمله مطبوعاتی هستند که انتقادهای سیاسی - اجتماعی خود به دولت قاجار، رجال دربار ناصری، اقدامات مشروعه‌خواهان و عملکرد محمدعلی شاه قاجار را در ساختار مکالمات خیالی مطرح ساخته‌اند.

علاوه بر مکالمات خیالی مندرج در مطبوعات به مکالماتی که تنها به صورت رساله منتشر شده و تاکنون به دلیل نسخه خطی یا چاپ سنگی بودن مورد توجه قرار نگرفته‌اند نیز باید توجه داشت. برخی از نمونه‌های این رسائل عبارت‌اند از: «رسالۀ تاریخ مشروطیت ایران» از مؤلفی ناشناخته که شامل مکالمات خیالی میان «شماژده‌فر» اروپایی و «جمجائیل» ایرانی در خصوص مشروطه و مبانی سیاسی آن است (رسالۀ تاریخ مشروطیت ایران، صص ۱-۵). «جنگ» عمیدالدوله، دیگر مکالمۀ خیالی مربوط به این دوره است. رسالۀ مذکور که برخی از شب‌نامه‌های دوره مشروطه با عنوان «خرنامه» را در خود جای داده (عمیدالدوله، صص ۸-۴۵)، شامل صحبت‌هایی از «خردیزه» و «حاجی گردن کلفت» با «ابنای وطن» (همان، ص ۴۹) در خصوص وقایع دوره محمدعلی شاه قاجار و دوره مشروطه است. رسالۀ «گفتار خوش یارقلی» از محلاتی نیز شامل مکالمات خیالی شیعیان اثنی‌عشری، اسماعیلی، سنی‌ها، شیخیه و بهائی‌ها با هدف اثبات حقانیت تشیع

اثنی عشری، دیگر مکالمه خیالی در این دوره است که نسخه‌های متعددی از آن در قالب چاپ سنگی و سربی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره‌های بازیابی ۲-۲۱۷۸۷، ۱۲-۱۹۲۱، ۲-۲۱۸۵۸ و ۲-۲۱۸۷۱ وجود دارد.

۴. مکالمات خیالی در مطبوعات مشروطه

مکالمات خیالی، وجه انتقادی جدیدی بود که در شب‌نامه‌ها و مطبوعات دوره مشروطه، برای بیان انتقادهای سیاسی-اجتماعی مورد استفاده قرار گرفت. این شیوه انتقادی جدید، ابتدا در آثار دگراندیشانی چون ملک‌خان و آخوندزاده ظاهر و پس از آن در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی مانند حبل‌المتین، اختر، ثریا، پرورش و چهره‌نما شد. استفاده از این روش تا پیش از مشروطه در مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی به دلیل فضای سیاسی موجود در کشور امکان‌پذیر نبود.

بیشترین حجم مکالمات به کار رفته در مطبوعات دوره مشروطه، به مطبوعات فارسی‌زبان درون‌مرزی اختصاص دارد که دلیل آن را علاوه بر باز شدن فضای سیاسی کشور در سال‌های ۱۳۲۴ هـ.ق / ۱۲۸۵ هـ.ش تا ۱۳۲۷ هـ.ق / ۱۲۸۸ هـ.ش، باید در کثرت مطبوعات منتشر شده و عدم نظارت کامل دولت بر محتوای مطبوعات دانست. در بخش زیر برخی از این مکالمه‌ها به اختصار مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

مکالمه «در اثبات ذات واجب‌الوجود» شامل صحبت‌های سلطان احمدخان و حکیم‌باشی در خصوص مبانی دینی (ادب، ۲۷، جمادی‌الآخر ۱۳۱۶ هـ.ق، ص ۶) و «مکالمه آریستودم با سقراط» با محوریت مباحث فلسفی، خداشناسی و شناخت واژگانی چون دیو، فرشته و خدا (همان) از مکالمات شاخصی می‌باشند که با داشتن رویکرد آموزشی، به نظر می‌رسد اقتباسی از کتاب امیل، اثر ژان ژاک روسو باشند. «صحبت داش حسن با داش اسدالله در قهوه‌خانه عرش» در خصوص اهمیت امنیت طرق، آزادی خیال و مالیات و راه آهن (کوکب دری، ۹ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۳)؛ «انجمن استبداد» حاوی مکالمات خیالی در خصوص انجمن‌های مشروطه و گفتگوهای میان «شاهزاده»، «شیخ»، «فکلی»، «جوان الافرنگ» و «محقق» در خصوص اهمیت مشروطه و فواید انجمن‌ها (استبداد، ۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۳؛ همان، ۱۹ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۵)؛

«مناظره ملا باقر و یک نفر دموکرات» در خصوص فواید مشروطه و تقابل سنت و تجدد؛ «مکالمه سیاح ایرانی و ژاپونی» در روزنامه وطن؛ «فواید بانک ملی» مندرج در روزنامه مجلس در قالب سؤال و جواب از دبیرالممالک در خصوص اهمیت بانک ملی که در آن بانک ملی «نوشداروی کی خسروی که سهراب وطن را از مرگ خلاصی دهد؛ تریاق برالساعه که مزاج مسموم دولت و دین را از چنگ هلاکت برهاند» معرفی شده است (۲۲ شوال ۱۳۲۴ هـ.ق، ص ۳)، از دیگر نمونه‌های مکالمه‌های خیالی مندرج در مطبوعات دوره مشروطه می‌باشند.

برخی از این مکالمات نیز از زبان حیوانات نقل شده است که نمونه آن مکالمات «شمع و پروانه»، «پروانه و خروس» (پروانه، ۱۴ شوال ۱۳۲۸ هـ.ق، صص ۷-۵) و گفتارهایی متعدد از دیگر حیوانات در تبیین مسئله قانون‌خواهی و حقوق اجتماعی، در روزنامه پروانه می‌باشد. در «مجادله شمع و پروانه»، پروانه نماد «خیالات ترقی» گرایانه برای ایران و دارای رویکردی احساساتی و عاطفی نسبت به مشروطه می‌باشد. شمع نیز با رویکرد منطقی در تلاش برای تبیین بهتر دو مفهوم «آزادی» و «اعتدال» برای پروانه است (پروانه، ۷ شوال ۱۳۲۸ هـ.ق، صص ۳-۴). در ادامه این مکالمات، شب‌پره، مورچه سواری، پشه کوری، زنبور سرخی و وزوزی نیز به مکالمه اضافه شده و مباحث با حالت شورایی در خصوص مسئله بررسی علل اختلافات نمایندگان مجلس شورای ملی ادامه می‌یابد (همان، ۵ ذیقعد ۱۳۲۸ هـ.ق، صص ۴-۵). نمونه دیگر «صحبت گرگ و گوسفند» است که در آن، گرگ نمادی از درندگی و خصلت‌های رجال دولت است و گوسفند نمادی از رعیت (اتحاد اسلام، ۱۲ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ هـ.ق، ص ۳). «صحبت بقال و زنبور» به قلم دبیرالممالک در مورد تقابل مشروطه‌خواهی و استبدادطلبی و ظهور زنبور به عنوان شخصی دانا که از ورود قند از اقصی بلاد روس و شکر از هند انتقاد کرده و بر حفظ استقلال اقتصادی وطن تأکید می‌ورزد (انجمن ولایتی گیلان ۲۶ رجب ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۴)؛ «بلوای مورچگان»، «انجمن ماکیان»، «تحصن شکسته بندان طهران»، و «لطائف» نیز از جمله مکالماتی است که از زبان حیوانات مطرح شده که در آنها به نقد برخی از باورهای اجتماعی و رفتارهای منفعت‌طلبانه مردم پرداخته شده است (اقیانوس، غره جمادی‌لاول ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۸؛ سلخ رمضان ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۷؛ ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ هـ.ق؛ ۱۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۸)؛ «ترانه یک مرغ» در روزنامه عصر جدید به قلم جعفر خامنه از نمونه‌های مکالمات از

زبان حیوانات است که در آن مرغ، نمادی از مام وطن است که گرفتار پریشانی شده و ابنای وطن باید برای بهبود وضعیت او تلاش کنند (۲ جمادی‌الثانی ۱۳۳۳ هـ.ق، ص ۱۲).

برخی از این مکالمات نیز از زبان اشخاص غیرحقیقی است. مکالمات «منوچهر با فریدون در یکی از قهوه‌خانه‌های پاریس» که در آن منوچهر شخص پرسش‌گر است و فریدون نمادی از انسان آگاه؛ «ملانصرالدین و شیخ بهلول» که در آن ملا نصرالدین پرسش‌گر است و شیخ بهلول نمادی از انسان مطلع از وقایع و مبانی سیاسی مشروطه؛ «گفتگوی میرزا عبدالله و میرزا صادق» در خصوص مبانی مشروطه و وضعیت اجتماعی ایران؛ مکالمه «سؤال و جواب مشهدی محمدنقی و کربلائی تقی» در خصوص فواید و اهمیت مشروطه (رهنما، ۳ رجب ۱۳۲۵ هـ.ق، صص ۲-۳)؛ «حمام جنیان» که در آن مکالماتی میان حسن‌خان و پدرش حیدرخان در خصوص شریعت، آداب استحمام، مبانی دینی، آشنایی با تجدد و اصول سیاسی صورت پذیرفته (تمدن، ۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۴)؛ «مناقشه قلمی ملا بی‌پروای خراسانی و میرزا ترسوی کاشانی» شامل مکالمات خراسانی مشروطه‌خواه با کاشانی منفعت‌طلب (خورشید، ربیع‌الاول ۱۳۲۴ هـ.ق، ص ۴)؛ «سؤال و جواب» در خصوص تفاوت نظام مشروطه با سلطنت مستبده (شرافت، ۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۱)، «مکتوب از طرف یزید...» در خصوص برشماری اقدامات خرابکارانه محمدعلی شاه، مقایسه محمدعلی شاه با یزید و تلاش برای ناپاک‌تر نشان دادن شاه قاجار، انتقاد از اقدامات «شیخ ناری [فضل‌الله نوری]» و «تحس الدوله [عین‌الدوله]» (همان، ۲۷ صفر ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۴) و همچنین «شیخ و شاب» در رابطه با دو اصطلاح آزادی و استبداد (گنجینه انصار، ۲ ذیقعد ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۳)، از جمله مکالمات انتقادی مهم در این خصوص هستند.

برخی از این مکالمات نیز از زبان کودکان خطاب به مردم و ابنای وطن است. نمونه این ساختار، مکالمات «طفل هشت‌ساله» است. در این مکالمه «طفل هشت‌ساله» اشاره دارد «صفات عدل و داد و انصاف و رحم و تمام اوصاف رحمانیت تو راست مگر ما اطفال ایرانی مخلوق تو نیستیم برای آنان که بر ما رحم نمی‌کنند این همه ثروت و برتری و از برای ما بیچارگان این قدر ذلت و بدبختی می‌پسندی» (گلستان، ۹ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق، صص ۳-۴). نمونه مشابه دیگر این ساختار «ندای طفل مشروطه» در روزنامه استبداد است که حاوی صحبت‌های طفلی ۱۴ ماهه به نام مشروطه است. دلیل ۱۴ ماهگی طفل نیز، گذشت چهارده ماه از برقراری مشروطه در ایران می‌باشد. در این مکالمه که مخاطب آن ابنای

وطن هستند، طفل در معرفی خود اشاره دارد پدرش عدالت‌الدوله و مادرش ایران‌الملوک است (۲۰ شعبان ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۱۰). در مکالمه مذکور در نگرشی سمبلیک به مسئله عدالت‌خواهی به عنوان عامل اصلی خیزش مشروطه نگریسته شده و برخی رویکردهای سنتی جامعه مانند تعدد زوجات و محدودیت‌های ایجاد شده برای زنان در این مکالمه مورد تأیید قرار گرفته است (۴ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۵).

برخی از این مکالمات نیز در قالب ترکیب طرح و کلمه به نگارش درآمده‌اند. این گونه، که کمترین حجم را در میان مطبوعات این دوره دارند شامل روزنامه‌های آیینة غیب‌نما، کشکول طهران و کشکول اصفهان می‌شود. در این روزنامه‌ها از مباحثی چون انتقاد از مثله کردن (آیینة غیب‌نما، ۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۳)، معرفی نفاق به عنوان مهم‌ترین عامل در سقوط مشروطه و مجلس شورای ملی (همان، ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق، صص ۲-۳)، تقابل نظام آموزش قدیم و جدید و مقایسه اهمیت خواندن کتاب «حسین کرد» با کتب علمی و روزنامه برای دانش‌آموزان (همان، غره جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۳) و صحبت‌ها و نصایح پیامبر اسلام^(ص) به انجمن‌های ۱۳ گانه ایران در داشتن اتحاد برای پیروزی مشروطه (همان، ۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۲) سخن به میان آمده است.

دسته دیگر این مکالمات، گفت و شنودهایی هستند که در مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی انعکاس یافته‌اند. بر این اساس، روزنامه قانون صحبت ۱۹ تن از رجال ایران را در مجلسی خصوصی آورده است. صحبت‌هایی که به نظر می‌رسد ملکم از فکر خود بر دهان آن اشخاص گذارده، سخنانی که انتقادهای تند سیاسی به هرزه‌خواری رجال درباری و فساد آنها را با خود به همراه دارد (ملکم، ص ۲). اختر در «مذاکره سفیر و وزیر» از دخالت‌های روس و انگلیس در امور ارضی ایران و عثمانی سخن گفته (۲۴ ذیقعد ۱۲۹۵ هـ.ق، ص ۱۱۷۵) و ثریا با مکالمه «مقاله تاریخی» در ۱۱ شماره و «مقاله مخصوصه مصاحبه» در ۲۲ شماره از تاریخ ۱۹ ذی‌الحجه ۱۳۱۶ تا ۱۲ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸ هـ.ق از فساد دربار، سانسور مطبوعات و اهمیت وجود قانون نیز سخن گفته است (۱۹ ذیحجه ۱۳۱۶ هـ.ق، ص ۱۱؛ ۹ ربیع‌الاول ۱۳۱۸ هـ.ق، ص ۹). «مکالمه میرزا سعید سمنانی با ابومفید کرمانی» در روزنامه چهره‌نما نمونه‌ای دیگر از این ساختار است. در این مکالمه میرزا سعید و ابومفید هر یک نماینده مردمی از ولایت‌های خود هستند که در مباحث مربوط به اوضاع سیاسی کشور دارای نظراتی متفاوت‌اند. در این مکالمه از وضعیت اجتماعی نامناسب مردم و گرانی و اعتیاد سخن به میان آمده است (۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۳ هـ.ق، ص ۶).

«مکالمه یکی از سیاحان ایران با یکی از ارباب سیاست هند» که در ۴۶ شماره از روزنامه حبل‌المتین کلکته از تاریخ ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۱۶ هـ.ق تا غره ربیع‌الاول ۱۳۱۷ هـ.ق، به نگارش درآمده است، نمونه دیگری از مکالمات خیالی مندرج در مطبوعات برون‌مرزی در خصوص اهمیت مشروطه و انتقاد سیاسی است.

۴-۱. مکالمات خواب‌نامه‌ای در مطبوعات

یکی از زیرمجموعه‌های مکالمات خیالی در مطبوعات دوره مشروطه، نگارش خواب‌نامه‌های مطبوعاتی است که برای بیان نظرات، انتقادهای سیاسی و طرح دیدگاه‌های اجتماعی مورد توجه منتقدان قرار گرفته است. این سبک نگارشی که اوج به کارگیری آن در دوره مشروطه است، در قالب مشاهدات و مکالماتی است که نگارنده در حالت خلسه یا در عالم رؤیا با فرشتگان، مردم ولایات و پیامبران الهی دارد. خواب‌نامه‌های مندرج در مطبوعات این دوره نسبت به مکالمات خیالی دارای نگرش‌های انتقادی تندتری نسبت به رجال و دولت قاجار هستند.

در این خواب‌نامه‌ها به مباحثی چون استبداد و مفت‌خواری رجال درباری، خدمات و تلاش‌های طباطبایی و بهبهانی در تثبیت مشروطه، توجه به خرافات رایج میان مردم مانند استفاده از اصطراب و رمالی در کشف حقایق (۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۲)، توجه به پیشینه عظمت ایران در دوره ایلام باستان، عصر هخامنشیان و شکوه ایران در زمان سلاطین سلف مانند داریوش هخامنشی، اسماعیل صفوی، نادرشاه و مقایسه وضعیت ایران در زمان آنها با دوران ویرانی وطن در دوران محمدعلی شاه (جنوب، ۲۱ ذی‌الحجه الحرام ۱۳۲۸ هـ.ق، صص ۷-۸)؛ انتقاد از اقدامات مخالفان مشروطه مانند اقبال‌السلطنه ماکو و ریختن خون مسلمانان مشروطه‌خواه، اشاره به اهمیت دفاع از مشروطه (مساوات، ۲۶ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق، صص ۱-۲)، انتقاد از مخالفان معارف جدید به دلیل منافع شخصی (برجیس، ۹ برج سرطان، ص ۲) و گلایه از اوضاع نامناسب اجتماعی و ناامنی در ایالت‌های خراسان و سیستان و مقایسه آن با ادوار گذشته (طوس، ۲۹ ربیع‌الآخر ۱۳۲۸ هـ.ق، ص ۱)، پرداخته شده است.

این خواب‌نامه‌های مطبوعاتی را از نظر صحنه‌پردازی به دو دسته می‌توان تقسیم کرد؛ نخست، خواب‌نامه‌هایی که صحنه واقعه آنها در ایران اتفاق افتاده است و دوم، خواب‌نامه‌هایی که صحنه روایی آن اختصاص به صحرای محشر دارد.

دسته نخست، خواب‌نامه‌های قیامت‌محور هستند که محل وقوع آنها، قیامت، برزخ، صحرای محشر و آسمان است. به نظر می‌رسد برخی از این خواب‌نامه‌ها قبل از درج در مطبوعات، به صورت شب‌نامه در اختیار مردم قرار گرفته باشند؛ نمونه این امر خواب‌نامه «رؤیای صادقه» است که در دوره مشروطه به دلیل شهرت، علاوه بر انتشار به صورت شب‌نامه پس از مدتی در شکل کتاب نیز منتشر شد. این خواب‌نامه شرح مشاهده رسیدگی به اعمال شیخ محمدباقر مجتهد اصفهانی در روز قیامت است. خواب‌نامه مذکور شباهت بسیاری با خواب‌نامه «رؤیای صادقه» از سید جمال واعظ اصفهانی دارد. نگارنده در آن خواب‌نامه اشاره دارد «در آن عالم رؤیا نیز به مشاهدات و معاینات عجیبه در افتاده، عوالم حشر و مراتب نشر را میدیدم» (نقل از روزنامه غیبی رؤیای صادقه، ص ۲). در این خواب‌نامه به ریاکاری و تزویر عالمان دینی اشاره شده و یکی از اتهامات شیخ محمدباقر به عنوان نمادی از عالمان ریاکار، همکاری او با ظل‌السلطان برای سرکوب و آزار مردم مشروطه‌خواه اصفهان معرفی شده است (همان، ص ۶). در برخی از این خواب‌نامه‌ها از زبان کسانی چون جبرئیل، مشروطه و مبانی آن، عین اسلام و شریعت معرفی شده است؛ همچنین برای اثبات حق بودن مشروطه، به وجود مجلس شورای ملی در دنیای پس از مرگ نیز اشاره شده است (همان). وجود آیات قرآن به عنوان شاهد مثال در این خواب‌نامه‌ها نیز نمونه دیگری از استدلال‌های دینی موجود در این متون است. در این نوع از نگارش‌ها، برخی از عالمان دینی مانند آقای نجفی، آقای حاجی شیخ محمدعلی، حاجی آقا نورالله و برخی شاهزادگان قاجار مانند مسعودمیرزا به دلیل ظلم بر رعیت و برخی مخالفت‌ها با مشروطه، در صحرای محشر مورد عذاب الهی قرار می‌گیرند. اهمیت موضوعی خواب‌نامه‌های مذکور در این است که پرداختن به موضوعات مدنظر نگارندگان آنها، مانند نکوهش برخی از عالمان دینی به دلیل فضای حاکم بر کشور، غیر از غالب داستان و خواب‌نامه امکان‌پذیر نبوده است.

دسته دیگر، خواب‌نامه‌های ایران‌محور هستند که صحنه واقعه در آنها، ایران است. این خواب‌نامه‌ها نسبت به گروه نخست که صحنه وقوع آنها در آسمان و قیامت بود، حجم بیشتری دارند. برای نمونه صحنه رخداد حوادث در خواب‌نامه‌های «مکاشفه صادقانه از خامه یکی از ارباب دانش»: کوه دماوند (جبل‌المتین، ۲۱ ذی‌القعدة ۱۳۲۴ هـ.ق، ص ۱۲)؛ در «رؤیای صادقه یا خیالات واهبه»: میدان توپخانه طهران (تمدن، ۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۲)؛ در «خواب پریشان»: خراسان (طوس، ۲۹ ربیع‌الآخر ۱۳۲۸ هـ.ق، صص ۱-۲)؛

در «روایای دلخراش»: دشت شوش (جنوب، ۲۱ ذی‌حجه ۱۳۲۸ هـ.ق، ص ۷)؛ در «مقاله تاریخی»: طهران (تربیا، ۹ ربیع‌الاول ۱۳۱۸ هـ.ق، ص ۹)؛ در «حکایت یا افسانه»: طهران (مساوات، ۲۶ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق، ۱) و در «جا تر است و بچه نیست»: رودبار (گیلان، ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ هـ.ق، ص ۳) می‌باشد. امری که تا حدودی تناسب میان محل انتشار روزنامه و محل صحنه پردازش خواب‌نامه را نشان می‌دهد.

یکی از نمونه‌های مهم این دسته از خواب‌نامه‌ها «رؤیای صادقه یا خیالات واهبه» است که وقایع اتفاقی در آن در تهران رخ داده است. در این متن علت خرابی و اغتشاش ایجاد شده پس از برقراری مشروطه، در اقدامات امین‌السلطان، صدراعظم و شیخ فضل‌الله نوری دانسته می‌شود (تمدن، ۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق، ص ۱).

در این خواب‌نامه اشاره شده برای مشخص شدن علت خرابی ایران، مردم روی به «علم اصطربلاب» آورده و پای میرزا مهدی رمال و باباجاروب ساحر را به داستان باز نموده و پس از انداختن رمل‌های مختلف به این نتیجه می‌رسند که طاسی مسی را انداخته و این طاس جلوی درب منزل هر شخصی که ایستاد، آن شخص به عنوان عامل خرابی و اغتشاش در ایران معرفی شود (همان، ص ۳). این طاس ابتدا در جلوی منزل امین‌السلطان می‌ایستد و پس از آن به «محلّه سنکلیج وارد شد و آمد درب خانه آقای حاجی شیخ فضل‌الله [،] رحل اقامت افکند» (همان، ص ۴)؛ بر این اساس نگارنده نتیجه می‌گیرد که یکی از اصلی‌ترین علل هرج‌ومرج در ایران و آشفتگی ایجاد شده پس از مشروطه، اقدامات فضل‌الله نوری است.

دیگر خواب‌نامه مهم «روایای دلخراش» از عبدالرحیم کاشانی با رویکردهای وطن‌پرستانه است. ساخت واژه «روایای» که جمع واژه رؤیا در نظر نگارنده است، به معنای ادامه‌دار بودن آن خواب‌نامه در دیگر شماره‌های روزنامه جنوب می‌باشد؛ امری که تحقق نیافته است. در این خواب‌نامه، از مفاهیمی چون عدالت و قانون سخن به میان آمده و دوره محمدعلی شاه به دوره ضحاک تشبیه شده است (جنوب، ۲۱ ذیحجه ۱۳۲۸ هـ.ق، ص ۷). در خواب‌نامه مذکور، به بررسی وضعیت گذشته ایران و پادشاهان سلف آن چون پادشاهان ایلام باستان و داریوش پرداخته شده و در آن از زبان شاه اسماعیل صفوی با حالتی اندوهناک خطاب به ایران اشاره شده است:

«ای ایران ای بهشت متدبران چون شدی که دوزخ متحیران کشتی و ای جناب ایران چون شد که درکات اسیران کردیدی باده‌نوشان محفل عیشت همه مخموران شربت زهر کرده و

خوشدلان بزم نشاط همه رنجوران ضربت قهر شده عدالت خواهان همه در پنجه ستمکاری گرفتار [...]» (همان، صص ۷-۸).

سایر خواب‌نامه‌ها و مکالمات خیالی مندرج در مطبوعات دوره مشروطه، دارای رویکرد و محتوایی مشابه با موارد ذکر شده هستند. مکالماتی که از نظر موضوعی، رویکرد انتقادی را به‌عنوان نگرش محوری، جدای از انتشار در قلب مطبوعات درون‌مرزی یا برون‌مرزی و فارق از نگارش در قالب مکالمه، خواب‌نامه یا گونه‌های ترکیبی در خود جای داده‌اند.

۵. نتیجه

مکالمات خیالی به معنی صحبت‌های خیالی در عالم واقع یا در عالم خواب از زبان اشخاص غیر واقعی، اشیاء و یا حیوانات، سبک انتقادی نوینی بود که در مطبوعات دوره قاجار برای بیان انتقادهای سیاسی - اجتماعی نسبت به اقدامات دولت قاجار به ویژه شخص محمدعلی شاه و دیگر مخالفان مشروطه مورد استفاده قرار گرفته است. استفاده از این سبک به دلیل الگوبرداری‌های متعدد میانی سیاسی - اجتماعی موجود در مشروطه از گفتمان انقلاب کبیر فرانسه و روشنفکران تأثیرگذار بر آن انقلاب، به نظر می‌رسد بر اساس آشنایی با رویکردهای انتقادی فرنگ و بدون توجه به وجود پیشینه آن در ادب فارسی، مورد تقلید قرار گرفته است. این وجه نوین انتقادی، نخست در آثار کسانی چون ملک‌خان و آخوندزاده استفاده شد و پس از آن مطبوعات فارسی‌زبان برون‌مرزی مانند اختر، قانون، ثریا، پرورش و حبل‌المتین به دلیل عدم نظارت دولت قاجار به استفاده از آن برای بیان انتقادهای خود پرداختند.

با آغاز خیزش مشروطه‌خواهی که کثرت روزافزون مطبوعات و عدم توانایی در نظارت دولت بر محتوای آن جراید را با خود به همراه داشت، مطبوعات داخلی نیز به بیان انتقادهای سیاسی - اجتماعی خود در قالب ساختار مذکور پرداختند. در این مکالمات وضعیت ایران با کشورهای چون فرانسه، انگلیس، عثمانی، ژاپن، چین و هند مقایسه شده و تحولات سیاسی انقلاب کبیر فرانسه به همراه ژاپن به عنوان یک الگوی آسیایی مناسب برای تقلید مورد توجه قرار گرفته است.

در انتها از نظر موضوعی باید اشاره داشت، تمامی مطبوعات فارسی‌زبان بررسی شده در این پژوهش فارغ از انتشار در داخل یا خارج از ایران و جدای از قالب ساختاری آنها به صورت‌های مکالمات خیالی، مکالمات خواب‌نامه‌ای یا ترکیب طرح و کلمه، دارای موضوعی محوری هستند که آن را داشتن رویکرد انتقادی نسبت به دولت قاجار، مخالفان مشروطه و شخص محمدعلی شاه قاجار می‌توان نامید.

منابع

- آخوندزاده، میرزا فتحعلی، *مکتوبات: نامه‌های کمال‌الدوله به شاهزاده جلال‌الدوله*، به اهتمام م. صیادم، چاپ اول، مرد امروز، بی‌جا، ۱۳۶۴.
- آدمیت، فریدون؛ ناطق، هما، *افکار اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار*، چاپ اول، آگاه، تهران، ۱۳۵۶.
- آیینة‌غیب‌نما*، «مکالمات مردم با میرغضبان»، شماره ۲، سال دوم، ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق.
- آیینة‌غیب‌نما*، «منافق مذذب وطن فروش»، شماره ۳، سال دوم، ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق.
- آیینة‌غیب‌نما*، «بی‌نام»، شماره ۴، سال دوم، غره جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق.
- آیینة‌غیب‌نما*، «خطاب صاحب شریعت»، شماره ۹، سال دوم، ۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق.
- اتابکی، تورج، «مشروطه‌خواهان بدون مرز»، گفتگو، شماره ۵۱، صص ۴۵-۳۳، ۱۳۸۷.
- اتابکی، تورج، «وجه ادبی نو در گفتار سیاسی عصر مشروطه»، گفتگو، شماره ۲۳، صص ۱۱۳-۱۰۶، ۱۳۷۸.
- اتابکی، تورج، «مصاحبه ایرانیه»، *ایران‌شناسی*، سال ۴، شماره ۱۶، صص ۸۰۲-۷۷۰، ۱۳۷۱.
- اختر*، «مذاکره وزیر و سفیر»، شماره ۴۶، سال ۴، صص ۱۱۷۵-۱۱۷۶، ۲۴ ذیقعد ۱۲۹۵ هـ.ق.
- اتحاد اسلام*، «گرگ و گوسفند»، شماره ۴، سال اول، ۱۲ ربیع‌الثانی ۱۳۲۴ هـ.ق.
- ادب، «در اثبات ذات واجب‌الوجود عزشأنه»، شماره ۲، سال اول، ۲۷ جمادی‌الآخر ۱۳۱۶ هـ.ق.
- استبداد*، «انجمن استبداد»، شماره ۱، سال اول، ۵ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق.
- استبداد، «ندای طفل مشروطه»، شماره ۱۰، سال اول، ۲۰ شعبان ۱۳۲۵ هـ.ق.
- استبداد، «بقیه ندای طفل مشروطه»، شماره ۱۱، سال اول، ۴ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق.
- استبداد، «بقیه انجمن استبداد»، شماره ۱۲، سال اول، ۱۹ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق.
- اصفهانی، فتحعلی، *خواب شگفت*، شماره بازیابی ۲۳۳۲۸۹، نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- اقیانوس*، «لطائف»، شماره ۱، سال اول، ۱۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ هـ.ق.
- اقیانوس، «تحصن شکسته بندان طهران»، شماره ۲، سال اول، ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ هـ.ق.
- اقیانوس، «انجمن ماکیان»، شماره ۸، سال اول، سلخ رمضان المبارک ۱۳۲۶ هـ.ق.
- اقیانوس، «بلوای مورچگان»، شماره ۳، سال اول، غره جمادی‌الاول ۱۳۲۶ هـ.ق.
- الهی، عبدالرحیم، مجلس شورای آسمانی، ۱۳۲۴ هـ.ق؛ در زرگری‌نژاد، غلامحسین، *رسائل مشروطیت*، جلد اول، چاپ دوم، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران، ۱۳۹۰.

- انجمن ولایتی گیلان، «صحبت بقال و زنبور»، شماره ۳، سال اول، ۲۶ رجب ۱۳۲۵ هـ.ق.
- برجیس، «روابط برجیس با عالم ارواح»، شماره ۵، سال اول، ۹ برج سرطان؟ پروانه، «مجادله شمع و پروانه»، شماره ۱، سال اول، ۷ شوال ۱۳۲۸ هـ.ق.
- پروانه، «خزان و بهار: صحبت‌های پروانه و خروس»، شماره ۲، سال اول، ۱۴ شوال ۱۳۲۸ هـ.ق.
- پروانه، «بقیه مجادله شمع با پروانه»، شماره ۴، سال اول، ۵ ذی‌قعدة ۱۳۲۸ هـ.ق.
- پرورش، «روایای غریب و مکاشفه عجیب»، شماره؟، سال؟، دهم شهر صفرالمظفر ۱۳۱۸ هـ.ق.
- پروین، ناصرالدین، تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان، جلد ۲، چاپ اول، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۹.
- پورجوادی، نصرالله، زبان حال در عرفان و ادبیات پارسی، چاپ اول، هرمس، تهران، ۱۳۸۵.
- تمدن، «روایای صادقه یا خیالات واهی»، شماره ۲۳، سال اول، ۱۱ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق.
- «حمام جنیان»، شماره ۶۱، سال اول، ۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ هـ.ق.
- «حمام جنیان»، شماره ۶۳، سال اول، ۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ هـ.ق.
- ثریا، «مقاله مخصوصه مصاحبه»، شماره ۲۷، سال دوم، ۱۹ ذی‌الحجه ۱۳۱۶ هـ.ق.
- «مقاله تاریخی»، شماره ۳۰، سال دوم، ۹ ربیع‌الاول ۱۳۱۸ هـ.ق.
- «مقاله تاریخی»، شماره ۳۳، سال دوم، ۹ ربیع‌الثانی ۱۳۱۸ هـ.ق.
- «مقاله تاریخی»، شماره ۳۵، سال دوم، ۱۳ جمادی‌الاول ۱۳۱۸ هـ.ق.
- «مقاله تاریخی»، شماره ۳۹، سال دوم، ۱۲ جمادی‌الثانی ۱۳۱۸ هـ.ق.
- «مقاله تاریخی»، شماره ۳۰، سال چهارم، ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۱۸ هـ.ق.
- جنوب، «روایای دلخراش»، شماره ۱، سال اول، ۲۱ ذی‌الحجه الحرام ۱۳۲۸ هـ.ق.
- چهره‌نما، «مکالمه میرزا سعید سمنانی با ابومفید کرمانی»، شماره ۲۳، ۱۵ ربیع‌الثانی ۱۳۲۳ هـ.ق.
- حبل‌المتین، «مکاشفه صادقه از خامه یکی از ارباب دانش»، شماره؟، سال چهاردهم، ۲۱ ذی‌القعدة ۱۳۲۴ هـ.ق.
- خورشید، «مناقشه قلمی ملا بی‌پروای خراسانی و میرزا ترسوی کاشانی»، شماره؟، سال؟، ربیع‌الاول ۱۳۲۴ هـ.ق.
- خیر الکلام، «مکاشفات»، شماره ۱، سال اول، ۲۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۵ هـ.ق.
- دالوند، حمیدرضا، «حمام جنیان: بهره‌گیری روشنفکر دوره مشروطه از فرهنگ مردم برای چالش با فرهنگ مردم»، فرهنگ مردم، شماره ۱۸، سال ۵، صص ۱۶۳-۱۶۹، ۱۳۸۵.
- رجائی زفره‌ای، محمدحسن، «نامه ناقور»، وحید، شماره ۳، سال ۸، صص ۳۵۷-۳۵۵، ۱۳۴۹.
- رساله تاریخ مشروطیت ایران، شماره نسخه ۹۳۲۶، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- رهنما، «سؤال و جواب مشهدی محمدنقی و کربلائی تقی: یا مکالمه مستبد و مشروطه‌طلب»، شماره ۲، سال اول، ۳ رجب ۱۳۲۵ هـ.ق.
- شرافت، «مکتوب از یزید بن معاویه ابن ابی سفیان...»، شماره ۷، سال اول، ۲۷ صفر ۱۳۲۶ هـ.ق.
- شرافت، «سؤال و جواب»، شماره ۱۰، سال اول، ۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ هـ.ق.
- صابر، علی‌اکبر، هوپ هوپ‌نامه، به کوشش عزیز احمدوف، چاپ اول، شباهنگ، تهران، ۱۳۵۷.
- طوس، «خواب پریشان»، شماره ۴۱، سال اول، ۲۹ ربیع‌الآخر ۱۳۲۸ هـ.ق.

- عصر جدید، «ترانه یک مرغ»، شماره ۲۹، سال اول، ۲ جمادی‌الثانی ۱۳۳۳ هـ.ق.
عمیدالدوله، جنگ، شماره نسخه ۱۵۳۶۰، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
قانون، شماره ۲۹، سال ۴، صص ۱-۴، ۱۳۰۸ هـ.ق.
قیصری، علی، «طنز در مطبوعات دوره مشروطیت: معرفی مجله استبداد»، *ایران‌نامه*، سال ۲۳، شماره ۳-۴، صص ۳۳۳-۳۵۴، ۱۳۸۶.
کرمانی، آقاخان، *سوسمارالدوله*، به کوشش رحیم رضازاده‌ملک، چاپ اول، تهران، نشر دنیا، ۱۳۵۴.
کرمانی، سه مکتوب، به کوشش بهرام چوبینه، چاپ اول، آلمان، نیما، ۲۰۰۰ م.
کرمانی، صد خطابه، به کوشش محمدجعفر محجوب، چاپ اول، لس آنجلس، شرکت کتاب، ۱۳۸۴.
کرمانی، ناظم الاسلام، *تاریخ بیداری ایرانیان*، به کوشش سعیدی سیرجانی، چاپ هشتم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷.
کشکول اصفهان، «دولت و ملت»، شماره ۱، سال ۲، ص ۴، ۱۲ ربیع‌الاول ۱۳۲۷ هـ.ق.
کشکول اصفهان، «قشون ظفر نمون ملی»، شماره ۸، سال ۲، ص ۴، ۷ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ هـ.ق.
کشکول اصفهان، «جواب مکتوب بی‌اثر»، شماره ۱۱، سال ۲، ص ۴، ۲۰ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ هـ.ق.
کوکب دری، «صحبت داش حسن با داش اسدالله»، شماره ۷، سال ۳، ۹ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق.
کهن، گوئل، *تاریخ سانسور در مطبوعات ایران*، جلد اول، تهران، آگاه، ۱۳۶۰.
گلستان، «طفل هشت‌ساله»، شماره ۳، سال اول، ۹ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق.
گنجینه انصار، «شیخ و شاب»، شماره ۲، سال اول، ۲ ذیقعد ۱۳۲۵ هـ.ق.
گیلان، «جا تر است و بچه نیست»، شماره ۹، سال اول، ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ هـ.ق.
مجلس، «بانک ملی چیست»، شماره ۸، سال اول، ۲۲ شوال ۱۳۲۴ هـ.ق.
مساوات، «حکایت یا افسانه»، شماره ۳، سال اول، ۲۶ رمضان ۱۳۲۵ هـ.ق.
نجم‌آبادی، افسانه، *حکایت دختران قوچان*، چاپ اول، تهران، روشنگران، ۱۳۷۴.
ندای وطن، «گفتگوی شیخ بهلول با ملانصرالدین»، شماره ۲۵، سال دوم، ۱۳ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق.
ندای وطن، «بقیه گفتگوی منوچهر با فریدون در یکی از قهوه‌خانه‌های پاریس»، شماره ۴۴، سال اول، ۵ جمادی‌الاول ۱۳۲۵ هـ.ق.
ندای وطن، «بقیه گفتگوی شیخ بهلول با ملانصرالدین»، شماره ۶، سال اول، ۱۱ ذیحجه ۱۳۲۴ هـ.ق.
ندای وطن، «گفتگوی میرزا عبدالله و میرزا صادق»، شماره ۵۳، سال اول، ۱۴ رجب ۱۳۲۵ هـ.ق.
نقل از *روزنامه غیبی رؤیای صادق*، شماره نسخه ۵۱۹۲۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
Gheissari, Ali "Despots of the World Unite!: Satire in the Persian Constitutional Press (Introducing Majalleh-ye Estebdad, 1907- 1908 ", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol.24, No.3, pp. 360-376, 2005.
Balaghi ,Shiva."Print Culture in Late Qajar Iran: The Cartoons of Kashkūl" *Iranian Studies*, Vol. 34, No. 1/4, pp. 165-181, 2001.